

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ FOR THE AID TO THE TEACHER

FTAMP 03.20.20

<https://doi.org/10.51889/1728-8940.2022.4.80.007>

*А.Т. Камза **

*ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы*

«КЕЙІНГІ СТАЛИНИЗМ» ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Екінші Дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейінгі Кеңестер Одағымен қатар Қазақстандағы саяси-құқықтық жүйенің жаңарып, соғыс кезеңінде құрылған төтенше басқару органдары таратылады, сондай-ақ бір адамның жоғары мемлекеттік лауазымдарды қоса атқаруы жойылады.

«Кейінгі сталинизм» тұсында заң шығарушы және өкілді билік органдарының бүкіл жүйесі әртүрлі деңгейдегі кеңестерге бүкілхалықтық конституциялық сайлау негізінде қайта құрылды. Одақтық және республикалық органдардың өкілеттіктерін қайта бөлу процесі басталып, республикалардың құқықтары кеңейтілді. Республикалық Конституциялар, заңнамалық актілер одақтық-құқықтық негізде біріздендірілді.

Мақалада Қазақстанда «кейінгі сталинизм» кезеңінде салалық орталық басқару органдарының қайта құрыла бастағанын сөз етеді. Сонымен бірге. Үкімет мүшелері басқаратын министрліктер негізгі буындар болып табылатынын, олар атқарушы және әкімшілік функцияларды жүзеге асыра отырып, басқарудың салалық принципі негізінде қызмет жасағаны айтылады.

Сонымен қатар, мақалада биліктің қызмет ету механизмі бір меншік нысанының мемлекеттің, бір идеологияның марксизм-ленинизмнің, бір коммунистік партияның билігінің, бір басшының басшылығының бөлінбеген үстемдігі жағдайында жүзеге асырылғаны айтылады.

Түйін сөздер: кейінгі сталинизм, саяси жүйе, құқықтық жүйе, билік, басқару органдары, сот жүйесі, министрліктер, салалық принцип.

*A.Kamza**

*Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

POLITICAL AND LEGAL SYSTEM OF KAZAKHSTAN UNDER "LATE STALINISM"

Abstract

Along with the Soviet Union, after the end of World War II, the political and legal system in Kazakhstan is being updated, the emergency management bodies created during the war are being liquidated, and the combination of senior government positions by one person is being canceled.

Under "late Stalinism", the entire system of legislative and representative authorities was rebuilt on the basis of nationwide constitutional elections to councils of various levels. The process of redistribution of powers of the Union and republican bodies has begun, the rights of the republics have been expanded. Republican Constitutions and legislative acts are unified on a union-legal basis.

The article says that in Kazakhstan, during the period of "late Stalinism", sectoral central government bodies began to be reorganized. At the same time, it is noted that the ministries headed by members of the government are the main links, they function on the basis of the sectoral management principle, carrying out executive and administrative functions.

In addition, the article states that the mechanism of the functioning of state power is realized under the undivided domination of one form of ownership, the state, one ideology, Marxism-Leninism, the power of one communist party and the leadership of one leader.

Keywords: late Stalinism, political system, legal system, government, governing bodies, judicial system, ministries, sectoral principle.

*Камза А.Т.**

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Республика Казахстан*

ПОЛИТИКО-ПРАВОВАЯ СИСТЕМА КАЗАХСТАНА ПРИ «ПОЗДНЕМ СТАЛИНИЗМЕ»

Аннотация

Наряду с Советским Союзом после окончания Второй мировой войны в Казахстане обновляется политико-правовая система, ликвидируются органы чрезвычайного управления, созданные в период войны, а также отменяется совмещение высших государственных должностей одним лицом.

При «позднем сталинизме» вся система законодательных и представительных органов власти перестраивалась на основе всенародных конституционных выборов в советы разного уровня. Начался процесс перераспределения полномочий союзных и республиканских органов, расширены права республик. Республиканские Конституции, законодательные акты унифицированы на союзно-правовой основе.

В статье говорится, что в Казахстане в период «позднего сталинизма» начали реорганизовываться отраслевые центральные органы управления. При этом отмечается, что министерства, возглавляемые членами правительства, являются основными звеньями, они функционируют на основе отраслевого принципа управления, осуществляя исполнительные и административные функции.

Кроме того, в статье утверждается, что механизм функционирования государственной власти реализуется при безраздельном господстве одной формы собственности, государства, одной идеологии, марксизма-ленинизма, власти одной коммунистической партии и руководстве одного лидера.

Ключевые слова: поздний сталинизм, политическая система, правовая система, власть, органы управления, судебная система, министерства, отраслевой принцип.

Кіріспе

1945 жылы 9 мамырда Екінші Дүниежүзілік соғысы аяқталып, миллиондаған адамдардың жүрегіне әсер еткен фашизмді жену елдің саяси және құқықтық жүйесіне өзгеріс енгізуді қалады. Соғыстан кейін бейбітшілікті басқаруды қайта құру демилитаризация, орталықсыздандыру және басқару жүйесін ішінара демократияландырумен басталады. Төтенше жағдайда құрылған органдар жойылып, басшылықтың конституциялық қағидаттары КОКП (б) рөлін сақтау және нығайту кезінде қалпына келтіріледі. Елде біртіндеп, жоспарланған демобилизацияда (1945-1948) жүргізілді.

Соғыстан оралған жауынгерлер бір ай өтпей жұмысқа орналастырылды. КСРО мемлекеттік басқармасы елде жұмыссыздыққа жол бермеді. Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті және Кеңестік Әскери Мемлекеттік Комитет сияқты төтенше басқару органдары таратылды, сондай-ақ, бір

адамның жоғары мемлекеттік лауазымдарды қоса атқаруы жойылды. Осы шешімге байланысты И.В. Сталин Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті Төрағасы, Жоғарғы Бас Қолбасшы, Қорғаныс Халық Комиссары қызметінен босатылды, тек КСРО Халық Комиссарларының төрағасы болып қалды. Заң шығарушы және өкілді билік органдарының бүкіл жүйесі әртүрлі деңгейдегі кеңестерге бүкілхалықтық конституциялық сайлау негізінде қайта құрылды. Одақтық және республикалық органдардың өкілеттіктерін қайта бөлу процесі басталып, республикалардың құқықтары кеңейтілді. Республикалық Конституциялар, заңнамалық актілер одақтық-құқықтық негізде біріздендірілді.

Соғыс кезінде және соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстанда көптеген фабрикалар, зауыттар, түсті металлургия алыптары пайда болды, табиғи қазбалардың жаңа кен орындары табылды. Соғыстан кейінгі ірі қалаларда да, шалғайдағы елді мекендерде де өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының белсенді дамуы мен қалпына келуі болды. Жаңа мектептер, жоғары оқу орындары ашылып, Ғылым академиясы құрылды [1].

1946 жылы 15 наурызда КСРО мен республикалардың халық комиссарлары кеңестерін Жоғарғы кеңестер бекіткен және оларға қатаң есеп берген Министрлер кеңесіне айналдыру туралы Заң қабылданды. И.В. Сталиннің төрағалығымен КСРО Министрлер Кеңесінің рөлі едәуір артты. 1946 жылдың көктемінде салалық орталық басқару органдары қайта құрыла бастайды. Үкімет мүшелері басқаратын министрліктер негізгі буындар болып табылады. Олар атқарушы және әкімшілік функцияларды жүзеге асырды, олардың жұмысында басқарудың салалық принципі құрылды. Бейбіт уақытта әскери трибуналдар жойылды, сот жүйесі өзгертілді. 1948-1949 жылдары Кеңес мемлекеті тарихында тұңғыш рет халық судьялары мен заседательдерінің бүкілхалықтық сайлауы өтті. Елде 8 сағаттық жұмыс күні қайта басталады, міндетті үстеме жұмыс тоқтатылады, ақылы демалыс енгізіледі.

1946 жылы 3 сәуірде Қазақстанның билеуші саяси басшысы ауысады: Соғыс кезеңінде тылдан еңбек еткен Н.А.Скворцов кетеді де Г.А. Борков оның қызметіне келеді. Сонымен қатар, ол Қазақстанның сол кездегі бірінші, екінші, үшінші хатшысы болған Ж.Шаяхметовтың саяси маңызды науқандарды өзі атқарып отырғанын көреді. Бұл Шаяхметовтың осы уақытқа дейін БКП(б) ОК Саяси Бюросының мүшелеріне, ең алдымен Сталиннің өзіне шығып, оның қолдауына ие болуымен түсіндірілуі мүмкін. 1946 жылы 22 маусымда Қазақстанның БКП(б) ОК XV Пленумында Ж.Шаяхметов Қазақстанның БКП(б) ОК бірінші хатшысы болып сайланады [2]. Ж.Шаяхметов өз кадрларын бірден дайындай бастайды. Оның көмегімен Ресейдің жоғары оқу орындарына, аспирантура мен докторантураға оқуға жіберу тәжірибесі кеңінен таралды.

Ж.Шаяхметов-Сталиндік үлгідегі басшы, күш бағытының айқын әкімшілік қызметкері. Оның қызметтік құлшынысы туралы аңыздар болды. Бірінші хатшы болғаннан кейін, 1947 жылы ол екі жыл ішінде сүт пен май жинау бойынша берешекті жинай алды. Әрине, бұл әрекеттер қазірдің өзінде қиын материалдық жағдайға тап болған халыққа ауыр тиді.

Сол жылдардағы зиялы қауым мен студенттердің саяси қудалауы Қазақстанда Мәскеуге қарағанда қатал өтті. Қазақ билеушісі Ж.Шаяхметовтың қолымен Мәскеу идеологиялық бағынбайтын қазақтарды тыныштандырды. Шаяхметовті алып тастамас бұрын, Мәскеу өз халқының алдында оның беделін түсіру саясатын жүргізді. Академик Русаков, А.Жұбанов, К.Жұмалиев және т.б. қуғын-сүргінге ұшырады. Ж.Шаяхметов Қазақстанның отарлауына қарсы тұра алмады, бірақ оның тиімсіздігін негіздеуге тырысты [3].

Нәтижелер мен талқылау

Кеңестер Одағында жүргізілген саяси реформалар, Қазақстанда да артынша жүргізіліп отырылды. 1947 жылы соғыс кезеңінде енгізілген азық-түлік тауарларының карточкалық жүйесі жойылып, жаппай тұтыну тауарларының бағасы төмендейді. 1947 жылдан 1950 жылға дейін қалалардағы бөлшек сауда бағасы бес есе төмендеп, 1947 жылы ақша Реформасы жүргізілді. Халықтан ақша айырбастау 10:1 есебімен жүзеге асырылды, бұл халықтан қомақты қаражат алуға, оның кедейленуіне әкелді, бірақ елдің қаржы жүйесін тұрақтандыруға ықпал етті.

Жалғызбасты және көп балалы аналарға берілетін жәрдемақылар, оқушыларға берілетін стипендиялар өсті, еңбекақы мен еңбекті нормалау жетілдірілді, жасөспірімдер үшін 6 сағаттық

жұмыс күні енгізілді. 1945 жылы тамызда КСРО Мемлекеттік жоспарына халық шаруашылығын қалпына келтіру және дамыту жоспарының жобасын дайындау тапсырылды. Бұл жоспар 1946 жылы наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесімен 1946-1950 жылдарға бекітілді. Жоспарда қойылған негізгі міндеттер елдің басып алынған аудандарын қалпына келтіру, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамытудың соғысқа дейінгі деңгейіне жету болды [4, С.56].

1947 жылы ақпанда БКП(б) ОК Пленумында «соғыстан кейінгі кезеңде ауыл шаруашылығын көтеру шаралары туралы» айтылды. Қабылданған құжат Ауыл шаруашылығын тракторлармен, ауылшаруашылық машиналарымен, тыңайтқыштармен қамтамасыз ету, егіншілік мәдениетін жақсарту арқылы қалпына келтіруді көздеді. Ауылды электрлендіру, ауыл шаруашылығы техникасының өндірісін ұлғайту жөнінде елеулі қадамдар жасалды. Алайда, бұл шаралардың барлығы қажетті нәтижелерге әкелмеді, Ауылдағы жағдай ауыр болып қалды. 1950 жылы 32,3 млн. тонна астық жиналды, ал 1940 жылы 36,4 млн. тонна астық жиналды. Қысым, тұрақты партиялық бақылау, салық езгісі, жеке кәсіпкерлікке шабуыл жасау саясаты ауыл шаруашылығындағы жағдайдың нашарлауына әкелді. Ауылдың ауыр жағдайы 1953 жылы КОКП Орталық Комитетінің қыркүйек пленумында қабылданған Ауыл шаруашылығын дамытудың жаңа бағытын әзірлеуді талап етті. Ол үшін ауыл шаруашылығы өнімдеріне сатып алу және дайындау бағасы көтерілді, мемлекетке жоспардан тыс өнім бергені үшін негізгі бағаға 50% үстемеақы енгізілді, өткен жылдары мемлекетке колхоздардың қарыздары жойылды, міндетті мемлекеттік жеткізу нормалары төмендетілді, салық туралы жаңа заң қабылданды. Жаңа Салық заңы алынған пайдаға қарамастан гектардың әр жүзден бір бөлігінен қатты салық мөлшерлемесін қарастырды [5, С.56].

Мемлекеттік билік пен басқару жоғары кеңестік-партиялық басшылықтың қолында шоғырланды, басқару құрылымдары күшті бюрократияға ұшырады, жеке тұлғаға табыну идеологиясы насихатталды. Мұның бәрі мемлекеттің саяси және экономикалық дамуына теріс ықпал етті. Елде демократиялық негізде мемлекеттік басқару мен қоғамды түбегейлі реформалау қажеттілігі айқын сезіледі. Халықаралық аренада айтарлықтай өзгерістер орын алуда.

Бір қызығы, бұл мәселе соңғы кезге дейін Кеңес Одағы ғалымдарының тарапынан аз талқыланды. Оның орнына Кеңестер Одағының қарқынды дамуы кезеңінде, 1940 жылдардың аяғынан 1960 жылдарға дейін большевизм мен сталинизм мәселесін түсіндіруде таңқаларлық бірауыздылық пайда болды. Әртүрлі әдістемелер мен көзқарастардың өрлеуі мен құлдырауынан аман қалған бұл бірауыздылық мынадай қарабайыр тұжырымды растады: «Саяси және идеологиялық жағынан біртұтас большевизм мен сталинизмнің арасында түбегейлі айырмашылық, логикалық сәйкессіздік жоқ» [6, С.120].

Бұл мәселе бойынша ғылыми зерттеулер тек екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кәсіби кеңестік заманның қарқынды дамуына байланысты басталды. Бұл Кеңес Одағы мен Шығыс Еуропадағы озық басқару жүйесі ретінде сталинизмнің көтерілуімен және қырғи-қабақ соғыстың басталуымен немесе қайта басталуымен сәйкес келді. Дәуірді білу сабақтастық тезисінің анық көрінетін, бірақ құжаттауы қиын екі аспектісін түсіндіруге көмектеседі.

Соғыстан кейінгі жылдары – кеш сталинизм кезеңінде – шектен тыс орталықтандыруға негізделген жоғарғы билік моделі КСРО-да өзінің шыңына жетті. Биліктің қызмет ету механизмі бір меншік нысанының мемлекеттің, бір идеологияның марксизм-ленинизмнің, бір коммунистік партияның билігінің, бір басшының басшылығының бөлінбеген үстемдігі жағдайында жүзеге асырылды [7, С.87]. Сталиндік жүйенің мәнін түсіну тарихи тұлғалардың іс-әрекеттері мен істерінің уәжін білуге, оларға баға беруге мүмкіндік береді. И.В. Сталинді «Ұстаз» деп атаған серіктері саяси тәуелсіздікке ие болған жоқ, бірақ олардың жауапкершілігі аясындағы операциялық мәселелер оларды шешуде белгілі бір ведомстволық автономия болды

Жоғары биліктің бұл үлгісі соғыстан кейінгі кезеңде өзінің шарықтау шегіне жетті [8, С. 398-463]. Бұл автономияның бір бөлігі «патрон – сенім білдірілген тұлғалар» партиялық топтардың иерархиялық жүйелік желісін қалыптастыру болды. Меценаттар қызметін атқарған партия жетекшілерінің жетекшілігімен саяси топтар – партиялық элиталар: орталық, аймақтық, жергілікті билік органдарындағы кандидатуралар, тағайындаулар, қорғаушылар, сенімді адамдар құрылды. Партия жетекшілері басты орындарға өз адамдарын орналастыруға тырысты

Партиялық топтар ішінде қалыптасқан ресми және бейресми байланыстар әкімшілік ықпал етудің нақты тұтқаларына ие болу үшін сенімді адамдар арқылы топтық – ведомстволық және

аймақтық мүдделерді үйлестіруге мүмкіндік берді. Әсер ету үшін партия жетекшілерінің арасындағы жеке бәсекелестік көшбасшылық үшін күрес пен билік үшін күреске айналды [9, С.15]. Саяси күрес және айтылмаған азаматтық қақтығыстар, екіжүзділік, алдау, кез келген бағамен мақсатқа жетуге ұмтылу әдістері сахна сыртындағы сипатқа ие болды. Сталин партияшілік топтар арасындағы қақтығыстарда жиі төреші болды, тежемелік және тепе-теңдік жүйесін қолданды. Жергілікті басшылар да солай істеді.

Қорытынды

Жоғарғы биліктің жаңа жүйесін қалыптастырудың маңызды бөлігі өз қызметтері мен билігін тікелей Сталиннің нұсқауымен алған жас көшбасшыларды жоғарылату болды. Көптеген партиялық тазартулар, жаппай қуғын-сүргін және 1930 жылдардағы «үлкен террор» жағдайында жас кандидаттардың жаңа толқыны бас айналдыратын мансап жасады [10, С.120]. Әртүрлі партиялық топтардың мүшелері бір саяси жүйенің тәрбиеленушілері және сонымен бірге кепілі болды, көбінесе оның құрбанына айналды. Жүйе ойын ережелерін белгіледі - егер біреу мінез-құлықтың жазылмаған ережелерін сақтамаса, ең жақсы жағдайда ол номенклатуралық клиптен шығып кетті.

Үлкен террор, сайып келгенде, Сталиннің өз ұстанымының тұрақсыздығын, жеткіліксіз заңдылығын сезінуінен туындады, ол оны растауды жалғастырды, ол үшін бұл жалғыз билік режимін орнату үшін өте маңызды болды.

Әдебиеттер:

- 1 ҚР Президентінің мұрағаты, қор 708, тізімдеме 9, іс 6, л.144-145.
- 2 Азимбай Г. Жумабай Шаяхметов –оснаватель казахской, советской, партийной номенклатуры // [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа:<https://nomad.su> (Дата обращения: 16.09.2022)
- 3 Қуғын сүргін құрбандарын ақтайтын мемлекеттік комиссия құрылады// [Электронды ресурс]. – Желідегі қолжетімділік: <https://www.abai.kz/post/> (қаралған күні: 20.09.2022)
- 4 Бавна Дэви “Казakhstan: этничность, язык и власть”/ издательстве Routledge, 2007. – 134 с.
- 5 Гринберг И. Э. Идеологические кампании в послевоенном СССР и их последствия для Казахстана // Казахстан: послевоенное общество 1946-1953 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 2012, 20 апреля. – С. 4.
- 6 Романковский Н.В. Социология «позднего сталинизма»// Социологического исследования. – 2007. - №2. – С.69-79.
- 7 Лельчук В.С. Апогей и крах сталинизма. – М.: ИРИ РАН, 1998. – 248с. с.87
- 8 Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. М.: РОССПЭН, 2010. 479 с.
- 9 Высказывание Сталина о преклонении перед иностранцами, 2012, 15 августа. [Электронный ресурс]. - URL: <https://politikus.ru/articles/1930-vyskazyvanie-stalina-o-preklonenii-pered-inostrancami.html> (дата обращения: 13.07.2022).
- 10 Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V., and Levy, D., eds. *The Collective Memory Reader*. – New York: Oxford University Press, 2011, p. 3.

References

- 1 QR Presidential muragaty, kor 708, tizimdeme 9, is 6, fol. 144-145.
- 2 Azimbay G. Zhumabay Shayakhmetov - the founder of the Kazakh, Soviet, party nomenclature // [Elektronnyj resurs]. – Setevoy rezhim dostupa:<https://nomad.su> (Data obrashcheniya: 16.09.2022)
- 3 Kugyn surgin qurbandaryn aqtaityn memlekettik commission of qurylady. [Elektronnyj resurs]. – Zhelidegi qoldetimdilik: <https://www.abai.kz/post/> (qaralghan kuni: 20.09.2022)
- 4 Bavna Devi “Kazakhstan: etnichnost', yazyk i vlast'”/ izdatel'stve Routledge, 2007. – 134 s.
- 5 Grinberg I. E. Ideologicheskie kampanii v poslevoennom SSSR i ih posledstviya dlya Kazahstana // Kazakhstan: poslevoennoe obshchestvo 1946-1953 gg. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Almaty, 2012, 20 aprelya. – S. 4.
- 6 Romankovskij N.V. Sociologiya «pozdnego stalinizma»// Socialigicheskogo issledovaniya. – 2007. - №2. – S.69-79.
- 7 Lel'chuk V.S. Apogey i krah stalinizma. – M.: IRI RAN, 1998. – 248с. s.87
- 8 Hlevnyuk O.V. Hozyain. Stalin i utverzhdenie stalinskoj diktatury. M.: ROSSPEN, 2010. 479 s.
- 9 Vyskazyvanie Stalina o preklonenii pered inostrancami, 2012, 15 avgusta. [Elektronnyj resurs]. - URL: <https://politikus.ru/articles/1930-vyskazyvanie-stalina-o-preklonenii-pered-inostrancami.html> (data obrashcheniya: 13.07.2022).
- 10 Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V., and Levy, D., eds. *The Collective Memory Reader*. – New York: Oxford University Press, 2011, p. 3.